

De zelfreligie

Een exploratie van haar betekenis en dimensies

Mark Elchardus en Steven Lauwers

1 Inleiding

Het individuele zelf is een voorwerp van respect geworden, een gegevenheid die men waarderend dient te aanvaarden. Het zelf is, zoals Durkheim in 1898 voor- spelde, uitgegroeid tot de nieuwe definitie van het sacrale:

‘De menselijke persoon wordt (...) als heilig beschouwd in de rituele betekenis van die term. Hij heeft iets van die transcendentale majesteit die de kerken te allen tijde aan hun goden hebben toegeschreven; het is alsof de individuele persoon nu die mysterieuze eigenschap heeft die het respect van de gelovige afdwingt (...) Dat soort moraal is dus als een godsdienst waarvan de mens tegelijkertijd gelovige en God is’ (eigen vertaling, 1970).

Voor Durkheim lag het onderscheidende van de moderniteit in die sacralisering van het individu. Het krenken van de vrijheid en de waardigheid van het individu worden volgens hem afgekeurd zoals weleer heiligschennis of, en dit geeft beter zijn denken weer, het krenken van het zelf is *de* hedendaagse vorm van heiligschennis geworden. Durkheim stelde het sacrale gelijk aan het bijzondere en on-aantastbare. Het is volgens hem in feite het principe dat de kracht van de samenleving weerspiegelt en tegelijkertijd het samen handelen en samenleven mogelijk maakt. Precies daarom maken mensen het onaantastbaar.

Daarmee openden Weber en Durkheim heel verschillende perspectieven op de studie van religie. Webers aandacht ging in de eerste plaats uit naar de gevestigde religies en inspireerde een reeks sociologische benaderingen die via begrippen als ‘onttovering’, ‘rationalisering’, ‘secularisering’, ‘differentiatie’, ‘compartmentalisering’ en ‘privatisering’ de maatschappelijke trivialisering van die instellingen documenteren en duiden (1956). Durkheim zocht naar de sociologische grondslag van religie en inspireerde een (veel bescheidener) reeks benaderingen die via de inductieve en empirische studie van de wijze waarop mensen het sacrale van het profane scheiden, speuren naar de groei van nieuwe religies en nieuwe stichtende principes (1968).

In deze bijdrage onderzoeken we de verhalen die rond het zelf als sacraal object,

dat wil zeggen als voorwerp van trouw en respect en te ontplooien bron van het waarachtige leven, worden verteld. Daartoe rapporteren we de kwalitatieve analyse van 472 essays over de betekenis van de cruciale begrippen uit de zelfreligie: 'zichzelf zijn' en 'zelfontplooïing'. De resultaten van die analyse worden dan gebruikt voor het opstellen van schalen waarmee de verspreiding van die betekenissen kan worden onderzocht. Deze schalen worden getoetst op interne validiteit bij 633 proefpersonen. Om de betekenis van de onderkende schalen te exploreren, worden ook de relaties tussen die schalen en autonomiestreven, utilitair individualisme, de links-rechtsopstelling en de betekenis van vriendschap onderzocht. Bij deze exploratieve analyse van het geloof in het zelf staat ons niet alleen de algemene vraag voor ogen welke inhoud de zelfreligie heeft, maar ook een paar meer concrete onderzoeksvragen geïnspireerd door de sociologische literatuur over individualisme. In weberiaans geïnspireerde benaderingen heeft het individualisme steeds een instrumentele focus. Het neemt dan de vorm aan van het utilitaire individualisme (Bellah e.a. 1985; Elchardus en Heyvaert 1990; Derks 1999) of van een op individueel welbehagen gericht therapeutisch individualisme (Nolan 1998; Lasch 1979). Eén van de concrete vragen waarmee de exploratie van de zelfreligie wordt begonnen, is of we die twee betekenissen terugvinden in het geloof. Een tweede concrete onderzoeksvraag betreft de mate waarin we beide varianten niet alleen zien opduiken in de zelfreligie, maar ook zien samengaan.

2 Wat betekenen zichzelf zijn en zichzelf ontplooien?

We hebben twee begrippen, die ons van wezenlijk belang leken voor de zelfreligie, 'zichzelf zijn' en 'zichzelf ontplooien', als uitgangspunt van het onderzoek genomen. In oktober 1998 werd aan eerstejaars universiteitsstudenten in de sociologie gevraagd korte essays te schrijven over de vragen: 'wat is zichzelf zijn?' en 'wat is zelfontplooïing?'. 472 studenten hebben zo'n essay afgeleverd; dit is 76% van het aantal studenten dat de dagcursus sociologie volgt. De andere studenten waren die dag toevallig niet aanwezig. Slechts een paar aanwezigen hebben geen essay geschreven. Voor een exploratieve analyse leek het ons ideaal een groep universiteitsstudenten te bevragen, en wel om twee redenen. De eerste reden is de vaststelling dat de nieuwe vertogen rond zelfreligie vooral populair zijn onder de jongeren en bij hen gemakkelijker bespreekbaar lijken dan onder ouderen (zie bijvoorbeeld Elchardus en Heyvaert 1990). De tweede reden is dat de meeste universiteitsstudenten afkomstig zijn uit het ASO (Algemeen Secundair Onderwijs), en zodoende beter gewapend zijn voor een essay-opdracht dan iemand die pakweg een technische opleiding heeft genoten in het secundair onderwijs.² De antwoorden die op die twee vragen werden gegeven, bleken heel sterk met elkaar overeen te stemmen. De definitie van 'zichzelf zijn' bepaalt meteen wat onder 'zelfontplooïing' wordt verstaan en omgekeerd. Daarom werden de twee essays

samen beschouwd als één geheel en als dusdanig geanalyseerd.³ In de 472 essays onderkennen we verschillende verhalen of vertogen. Twee daarvan komen zeer frequent voor. We spitsen onze aandacht toe op die twee vertogen omdat zij samen de enige rol, alleszins de hoofdrol spelen in meer dan 90% van de essays, terwijl in de resterende 10% een betrekkelijk groot aantal kleine en zelfs idiosyncratische verhalen opduikt.

Trouw en ontmaskering. In het eerste vertoog speelt de notie van trouw aan zichzelf een centrale rol. De auteurs vertrekken van de gegevenheid van een individu en uniek zelf dat moet worden ontdekt, beschermd en ontplooid. Uit de essays blijkt dat men gelooft dat mensen een 'zelf' hebben en dat men daarmee in contact moet treden om erachter te komen wie men werkelijk is. Dat geloofsartikel wordt als vanzelfsprekend aanvaard en nooit verantwoord. Het aldus geponeerde zelf wordt dikwijls voorgesteld als uniek voor elk persoon. De ontdekking ervan is daarom meteen de realisatie van de eigen uniciteit. Aan dat zelf moet men trouw zijn. Bij de beschrijving van hoe dat moet gebeuren, speelt de notie van *ontmaskering* een belangrijke rol. Zichzelf zijn is geen maskers opzetten, geen rollen spelen. Het veronderstelt een mate van onafhankelijkheid. Het maatschappelijke leven wordt onwaarachtig geacht, omdat het mensen verplicht maskers te dragen en rollen te spelen. Weigeren dat te doen, wordt in een aantal essays voorgesteld als een eerste stap naar de zelfontdekking en het zichzelf zijn.

In dit vertoog worden drie manieren genoemd waarop men dat kan doen. De eerste bestaat erin zich niet aan te passen of te conformeren aan de verwachtingen van de omgeving. Dat, zo stellen heel wat essayschrijvers, veronderstelt een flinke dosis assertiviteit. Trouw aan zichzelf betekent dat men zich niet te veel door anderen laat beïnvloeden. Het zelf moet zich tegen de verwachtingen van de omgeving in bevestigen. Het tweede middel bestaat in het volgen van de 'impulsen', het 'instinct' en, vooral, de 'emoties'. In een aantal essays wordt expliciet de stelling verdedigd dat mensen inherent goed zijn en dat de wereld beter zou worden, mocht iedereen zijn emoties of impulsen volgen. De derde manier, en misschien gaat het gewoon om een variant van de vorige, bestaat in het eerlijk zijn tegen zichzelf. Eerlijk en trouw zijn tegenover zichzelf veronderstelt dat men trouw is aan wat wordt ervaren als de uitdrukkingen van het zelf en dat zijn dan weer impulsen, emoties, het gevoel en, ook wel een paar keer genoemd, het instinct. In een aantal essays verschijnt de vrije uitdrukking van emoties als therapeutisch en sociaal wenselijk tegelijkertijd. De trouw aan die innerlijke signalen moet, volgens de essayschrijvers, dikwijls tegen de druk van de omgeving in worden verwezenlijkt.

Dit soort denken of vertoog vinden we bij niet minder dan 368 of 78% van de essayschrijvers. Niet alle essays bevatten al de vermelde elementen, maar de overlap tussen het geloof in het bestaan van een uniek zelf dat erkenning, ont-

dekking en trouw vergt enerzijds en het belang van de vrije ventilatie van emoties anderzijds lijkt zo sterk, dat beide verschijnen als onderdelen van eenzelfde interpretatie van de zelfreligie. Dat is dan, afgetekend, het dominante verhaal of vertoog. In dit vertoog herkennen we uiteraard het zoeken naar authenticiteit, zoals Charles Taylor (1991) dat omschrijft, met als kernelementen de positieve, unieke innerlijkheid en het geloof dat de ontsluiting daarvan positieve gevolgen heeft voor het zelf en de samenleving. Op basis van de kwalitatieve analyse leek dit vertoog ons echter nog veel beter aan te sluiten bij het authenticiteitsstreven, zoals Lionel Trilling dat twintig jaar geleden in *Sincerity and authenticity* (1974) heeft beschreven.⁴

Trilling laat de moderne geschiedenis van de zelfreligie beginnen in de zestiende eeuw. Zij begint samen met de moderniteit. Trilling onderkent de nieuwe aandacht voor het zelf en de moderne gevoeligheid voor oprechtheid ten opzichte van anderen en zichzelf, in onder meer het shakespeareaanse theater, bijvoorbeeld in de raad die Polonius aan Laertes geeft:

'This above all: to thine own self be true. And it doth follow, as the night the day. Thou canst not then be false to any man.'

We zien in die uitspraak drie cruciale veronderstellingen van het streven naar oprechtheid. Ten eerste, het belang van eerlijkheid tegenover zichzelf. Ten tweede, de veronderstelling dat de mensen een positieve innerlijkheid in zich dragen, een soort intuïtieve moraal hebben. Ten derde, het besluit dat trouw en oprechtheid ten opzichte van die innerlijke morele intuïtie ook leidt tot eerlijkheid tegenover de anderen (en omgekeerd, dat eerlijkheid tegenover de anderen een manier is om oprecht te zijn tegenover zichzelf).

De stelling dat de problematiek van de oprechtheid (en dus ook de bezorgdheid dat mensen veinzen en zich voordoen voor wat ze niet zijn) wordt ontwikkeld in het zestiende- en zeventiende-eeuwse theater, wordt overtuigend bevestigd door de analyse van Jean-Cristophe Agnew (1986). Volgens hem heeft dat alles te maken met de opkomst van markttransacties. Het frequenter worden van kopen en verkopen op de markt in eenmalige transacties, ten koste van uitwisselingen tussen mensen die verbonden zijn door stabiele relaties en elkaar kennen, zwenfelt de zorg over de betrouwbaarheid van de uiterlijke schijn aan. Kan de handelspartner worden vertrouwd? Is de man werkelijk zoals hij zich voordoet? Komen presentatie van het zelf en het ware zelf met elkaar overeen? Die zorgen vormen dikwijls het thema van het elisabethiaanse theater waar de ethiek van de oprechtheid aldus werd uitgewerkt.

Volgens Trilling, die de idealen van oprechtheid en authenticiteit door de literatuur heen blijft volgen, maakt het ideaal van de oprechtheid zich op een bepaald ogenblik los van de anderen om zich dan, als authenticiteitsstreven, naar binnen te keren en zich op een meer exclusieve wijze te richten op het zelf en op oprecht-

heid ten opzichte van dat zelf. Het volstaat dan niet meer zijn of haar oprechtheid ten aanzien van anderen te tonen. Men moet vooral kunnen tonen dat men oprecht is tegenover zichzelf. Trilling beschrijft hoe gezocht wordt naar de tekenen waaruit dat bijzondere soort oprechtheid, die waarachtigheid, kan blijken. Hij wijst onder meer op de rol van de bekentenis en de biecht bij Rousseau. Door de eigen tekortkomingen toe te geven, beter nog, ze schaamteloos te etaleren, bewijst men de eigen waarachtigheid. Die oprechtheid over de eigen tekortkomingen als indicator voor waarachtigheid lijkt nog steeds een rol te spelen in etaleringsprogramma's à la de Jerry Springer-show. Ook in de vraag naar publieke biecht en publieke verontschuldiging van politici en mensen in verantwoordelijke posities vinden we diezelfde idee terug. Trilling blijft ook lang stilstaan bij Diderot die, volgens hem, in *Le neveu de Rameau* een logische en cruciale stap zet in de scheiding tussen oprechtheid en authenticiteit. De samenleving wordt hier niet langer beschouwd als de toetssteen van eerlijkheid en waarde, maar als de bron van vervreemding van het zelf. De samenleving, de conventies en de gedeelde cultuur worden een bron van inauthenticiteit. In de interpretatie van Trilling is de zelfreligie zeer sterk verbonden met maatschappijkritiek: trouw aan zichzelf valt samen met ontmaskering van de valse schijn die eigen is aan het samenleven.

Originaliteit en onderscheiding. Een tweede belangrijk vertoog wordt gehanteerd in 175 of 37% van de gehanteerde essays. Zichzelf zijn en zelfontplooiing worden hierin vooral gedefinieerd in termen van originaliteit en onderscheiding. Zichzelf zijn is in de eerste plaats ervoor te zorgen dat men zich van anderen onderscheidt en geen kopie wordt van anderen. De maatschappij met haar regels en regelingen, en vooral de druk of het gewicht van de markt en de massa, worden beschouwd als vijandige entiteiten die de persoonlijke originaliteit kunnen fnuiken. Het voorschrift 'zichzelf zijn' wordt in dit vertoog vertaald naar 'origineel zijn', 'anders zijn dan de rest', 'uitstijgen boven de massa'. Het zelf en de zelfontplooiing worden, in deze visie, vooral bedreigd door 'kuddegeest' en de 'massa'. De manieren waarop dit ideaal van zelfverwezenlijking kan worden gerealiseerd, behelzen weerstand tegen de invloeden van buiten, het afwijzen van modes en het zelfstandig handelen, wars van de opinie van anderen en de waan van de dag. Opvallend is ook dat dit vertoog dikwijls een onomwonden pleidooi voor elitisme inhoudt: men mag niet bang zijn om zich tegen de massa af te zetten, want precies op die manier kan men zichzelf zijn.

Terwijl de verwoording van het eerste vertoog schatplichtig lijkt aan de zachte, humanistische psychologie van de jaren zestig (bijvoorbeeld Rogers 1961), lijkt dit vertoog geïnspireerd door de kunstkritiek en de esthetica, en onrechtstreeks door de filosofie van Nietzsche. De belangrijkste optie van de moderne esthetica is de devaluatie van het publiek ten bate van de kunstenaar zelf. De spanning tussen artistieke autonomie en succes is uiteraard acuut in een samenleving

waar marktwaarde een belangrijke rol speelt. Waarschijnlijk vinden we daarom in het denken van de hedendaagse jongeren zoveel elementen terug die ontleend zijn aan de vertogen waarmee de kunstenaars van de voorbije eeuwen het recht hebben opgeëist zich boven hun publiek te stellen. Uit dit vertoog spreekt de vrees dat gemeenschappelijkheid afbreuk doet aan de waarde van het individu. Erg zijn, volgens dit vertoog, het delen van smaak met het 'brede' publiek en bovenal het zich verliezen in de gemeenplaatsen waartoe iedereen toegang heeft.

We vinden dit vertoog goed beschreven in een opgemerkt boek, *The intellectuals and the masses* van John Carey (1992). Daarin wordt de stelling verdedigd, dat het vertoog van de onderscheiding kan worden begrepen tegen de achtergrond van de eerste golf van onderwijsdemocratisering. Volgens Carey reageerden auteurs als Ortega y Gasset, Wells, Yeats en Eliot (allen geïnspireerd door Nietzsche) tegen de 'massa' die toegang had verworven tot de geschreven taal, en nu, via zijn koopkracht, mee de smaak bepaalde doch niet meer noodzakelijk de door de elite-auteurs voorgehouden canon volgde. Uit die reactie lijkt langzaam een discours van distinctie ten opzichte van de massa te zijn gegroeid, dat zich inmiddels buiten de kring van de hoogculturele literatoren heeft verspreid. De onderscheidingsdrang die wij in iets meer dan eenderde van de essays onderkennen, klinkt als een echo van de kritiek die Carey rapporteert, alleen wordt hij door de studenten-essayschrijvers verwoord op een manier die veel milder is dan de zeer denigrerende, haast fascistoïde taal die de vertegenwoordigers van de hoge cultuur wel eens durven hanteren als ze het over de 'massa' hebben.

Tussen de twee vermelde vertogen bestaat een betrekkelijk grote mate van overlap. Van de personen die het eerste vertoog vertolken – zelfverwezenlijking als ontmaskering – hanteert ongeveer een kwart ook het tweede vertoog – zelfverwezenlijking als originaliteit of onderscheiding. Dat betekent natuurlijk niet dat de meerderheid van de personen die het ene vertoog hanteren ook instemmen met het andere. De tot nog toe gevolgde kwalitatieve analysewijze is geschikt om de in de onderzochte bevolking heersende betekenissen van 'zichzelf zijn' en 'zelfontplooiing' te exploreren, niet om na te gaan in welke mate wordt ingestemd met de aldus onderkende geloofsinhouden. Daartoe is een kwantitatieve aanpak nodig. Voor de uitbouw van zo'n aanpak onthouden we alvast dat één of beide van de beschreven vertogen opduikt in 91% van de essays. De twee onderkende vertogen zijn, in de onderzochte bevolkingsgroep, duidelijk twee wijdverspreide en vertrouwde betekenissen van en verhalen over de zelfreligie. Opvallend daarbij is echter de vanzelfsprekendheid van het belang dat aan het zelf wordt gehecht, het respect voor het zelf, de ontplooiing van het zelf en andere elementen van de zelfreligie. Het gaat voor de essayschrijvers duidelijk om dingen die niet verantwoord moeten worden. De vragen 'wat is zichzelf zijn?' en 'wat is zichzelf ontplooiën' werden duidelijk ervaren als 'moeilijk'. Zij spreken opvattingen aan die latent, eerder dan manifest aanwezig zijn. Precies deze vaststelling maakt

het juist te spreken van (durkheimiaanse) *zelfreligie* dan van (weberiaanse) *zelf-ideologie*.

Om na te gaan op welke aanhang ze kunnen rekenen en hoe ze zich tot elkaar verhouden, werden 26 uitspraken uit de essays gelicht en in oktober 1999 aan de eerstejaarsstudenten in de cursus sociologie voorgelegd.⁵ Dit keer namen 633 studenten deel, zijnde 95% van het totale aantal studenten ingeschreven voor de cursus.⁶ Die aanpak is gericht op de ontwikkeling van schalen die bruikbaar zijn in surveyonderzoek, maar laat ons tevens toe de zelfreligie nader te exploreren door te onderzoeken hoe de onderkende vertogen zich verhouden tot een aantal andere houdingen.

3 Zelfidentiteit, zelfonderscheiding en emosturing

De 26 uitspraken werden uit de essays gelicht en in nagenoeg ongewijzigde vorm behouden. Van de verschillende alternatieve formuleringen met dezelfde betekenis die we in de essays onderkenden, behielden we deze die ons het meest eenduidig en duidelijk leek. Als de geselecteerde uitspraak heel dicht lag bij de formulering van een item dat (bij ons weten) al eerder in steekproefonderzoek werd gebruikt, werd voor de vergelijkbaarheid die laatste formulering gebruikt.

In de essays verscheen het vertoog van de zelfonderscheiding als vrij homogeen en eenduidig. Daarom werden slechts acht uitspraken geselecteerd om er naar te peilen. Het ontmaskeringsvertoog is daarentegen complexer. Op basis van de essays leek het drie mogelijke, onderling nauw verwante componenten te bevatten: trouw aan het unieke zelf (drie items), ontmaskeren, tonen van emoties en volgen van impulsen (tien items) en zich niet laten beïnvloeden (vier items). Een eerste principale componentenanalyse bracht zeven factoren met een eigenwaarde groter dan één aan het licht. De eigenwaarden tonen aan dat een oplossing in twee componenten, zoals gesuggereerd door de kwalitatieve analyse van de essays, niet goed bij de data past. De eerste component verklaart 17% van de variantie, de tweede component verklaart een bijkomende 9%. De derde component heeft een eigenwaarde gelijk aan 1.8 en verklaart nog 7% van de variantie, nauwelijks minder dan de tweede component. Daarna is er een knippunt. De eigenwaarden van de vierde tot zevende component gaan van 1.4 tot 1.0. Daarom werd een oplossing in drie factoren geprobeerd. Deze werd obliek geroteerd, omdat uit de analyse van de essays duidelijk is gebleken dat de verschillende vertogen of betekenissen van de zelfreligie onderling samenhangen. In die factoroplossing werden items met een lading lager dan 0.45 weggelaten. Daarna werd de analyse opnieuw uitgevoerd (zie tabel 1).

Het onderscheidingsvertoog komt duidelijk naar voor (items 13 tot en met 19). De uitspraak waarmee een betrekkelijk groot aantal essays opent, 'jezelf kunnen zijn betekent zich van anderen onderscheiden', heeft de hoogste lading (0.71) en

Tabel 1: Factoranalyse van de mogelijke betekenissen van de zelfreligie, extractie van drie factoren, oblieke rotatie met Kaiser normalisering, met 19 van de 26 aanvaardbaar geselecteerde uitspraken (N=633).

<i>Structuurmatrix</i>	<i>Component</i>		
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1. Elke mens heeft unieke kenmerken, het zijn deze kenmerken die de mens boeiend maken.	0.72	0.13	0.19
2. Ieder mens is uniek.	0.68	-0.04	0.21
3. Een goede vriend is iemand waarbij je niet moet doen alsof, maar waarbij je altijd eerlijk en oprecht kunt zijn.	0.68	0.09	0.19
4. Men moet in alles persoonlijkheid nastreven, geen kuddebeest zijn.	0.51	0.34	0.24
5. Ik heb liever mensen die toegeven dat zij maskers dragen dan mensen die beweren dat zij geen maskers dragen.	0.57	0.11	0.08
6. Jezelf kunnen zijn betekent: ontdekken wie je werkelijk bent.	0.59	0.19	0.20
7. Jezelf kunnen zijn betekent: je eigen keuzes maken in het leven.	0.55	0.20	0.01
8. Het is belangrijk dat men zijn emoties de vrije loop laat, ook in de aanwezigheid van anderen.	0.15	0.05	0.74
9. Als ik mezelf wil zijn, moet ik mijn instincten gehoorzamen.	0.15	0.21	0.55
10. Mensen die zichzelf zijn, uiten steeds eerlijk hun mening.	0.25	0.22	0.54
11. Mensen zijn inherent goed. Als ze hun impulsen volgen, is dat beter voor iedereen.	-0.00	0.04	0.58
12. Jezelf kunnen zijn betekent: je emoties niet verbergen.	0.30	0.04	0.58
13. Men moet zich van anderen onderscheiden.	0.16	0.66	-0.07
14. Eén van de belangrijkste doelen in het leven is er voor te zorgen dat men geen kopie wordt van iemand anders.	0.23	0.64	0.10
15. Originele mensen stijgen onvermijdelijk boven de massa uit.	0.08	0.51	0.06
16. Men moet zoveel mogelijk vermijden te zijn zoals de meeste mensen.	0.02	0.60	0.14
17. Mensen die zichzelf zijn vallen op door hun originaliteit.	0.14	0.52	0.32
18. Jezelf kunnen zijn betekent: zich van anderen onderscheiden.	0.07	0.71	0.11
19. Jezelf kunnen zijn betekent: je originaliteit beschermen.	0.29	0.64	0.16

geeft dus deze betekenis van zichzelf zijn het best weer. Twee uitspraken die we op basis van de essays tot dit vertoog rekenden, hadden relatief lage ladingen, respectievelijk 0.38 en 0.43: 'Men moet in alles persoonlijkheid nastreven, geen kuddegeest zijn' en 'De massa is een kudde. Wie zichzelf is, staat daarboven'. Met een factorlading kleiner dan 0.45 kunnen die uitspraken niet worden beschouwd als deel van het onderkende vertoog, en werden ze dus ook niet opgenomen in de tabel. De uitdrukking 'kudde' dook weliswaar op in een aantal

essays, maar wordt door vele aanhangers van het onderscheidingsvertoog waarschijnlijk te sterk of te denigrerend geacht.

Wat op basis van de kwalitatieve analyse van de essays verscheen als één dominant en complex ontmaskeringsvertoog, blijkt in de factoranalyse uiteen te vallen in twee verschillende componenten. De kwantitatieve analyse stelt de besluiten uit de kwalitatieve analyse in feite op twee punten bij. Ontmaskering blijkt, ten eerste, niet zo'n belangrijke rol te spelen in het onderkende vertoog. Onze interpretatie van dat vertoog, beïnvloed door de bril die Lionel Trilling ons had aangereikt, dient bijgesteld. 'Jezelf zijn is geen rollen spelen' houdt verband met de factor, maar bleek een zwakke lading (0.36) te hebben en werd daarom geweerd. De uitspraak 'Ik heb liever mensen die toegeven dat zij maskers dragen dan mensen die beweren dat zij geen maskers dragen' past daarentegen veel beter bij de factor (lading 0.57). De zelfreligie beschouwt trouw aan het zelf als uitermate belangrijk en dit stemt tot scepticisme ten opzichte van rollenspel, de invloed van anderen, de 'kuddegeest' enzovoort, maar het opnemen van maatschappelijke rollen wordt blijkbaar onvermijdelijk geacht. Het is daarom beter eerlijk toe te geven dat men rollen speelt dan te beweren dat men dat niet doet.

Ten tweede, brengt de factoranalyse aan het licht dat wat aanvankelijk één vertoog leek, eigenlijk twee duidelijk onderscheiden dimensies heeft. De eerste daarvan, die de nadruk legt op het ontdekken van en het trouw zijn aan een uniek zelf, noemen we *zelfidentiteit*. De tweede, waarin de vrij geuite emoties de leidraad van het handelen vormen, krijgt de naam *emosturing*. Het geloof in en het belang dat wordt gehecht aan de uniciteit van het zelf, aan trouw aan dat zelf en aan de verdediging van de integriteit ervan – het vertoog van de zelfidentiteit – valt niet zonder meer samen met het belang dat wordt gehecht aan het uiten van emoties en het gebruik van emoties (of instincten) als een richtsnoer van het handelen – het vertoog van de emosturing. De twee moeten duidelijk van elkaar worden onderscheiden. Zeker niet iedereen die de zelfidentiteit belangrijk acht, gelooft in de wenselijkheid van emotionaliteit, emotionele zelfrevelatie en andere elementen van de emosturing.

De eerste twee factoren en daarop gesteunde schalen, zelfidentiteit en zelfonderscheiding, zijn solide. Hun eigenwaarde is respectievelijk 3.8 en 2.2. Als ze als somschalen worden gemeten is de Cronbachs alfa telkens 0.73. De factor en schaal voor emosturing is aanmerkelijk zwakker, met een eigenwaarde van 1.6 en Cronbachs alfa van 0.57. Het ontbreekt deze schaal aan interne validiteit. We nemen haar omwille van haar belangwekkend karakter toch verder mee in de exploratieve analyse. Over het belang van de zelfidentiteit bestaat nagenoeg consensus. De ondervraagde respondenten beschouwen zich als drager van een uniek zelf dat moet worden ontdekt, ontplooid en gerespecteerd. Dat zelf is een bron van persoonlijke keuzes en dus een richtsnoer in het leven. In diepe relaties, zoals vriendschap, toont dat zelf zich. In het algemeen, buiten echte vriendschapsrela-

ties, kan het zelf zich niet op dezelfde manier openbaren en is men verplicht sociale rollen te spelen. Het is beter dat toe te geven dan het te verhullen. Met die uitspraken is 82 à 96% van de ondervraagde studenten het eens. Dit geloof in de zelfidentiteit verschijnt als een zeer belangrijk element van de zelfreligie en wordt, in de onderzochte bevolkingsgroep, nagenoeg algemeen aanvaard.

De schaal voor zelfidentiteit heeft duidelijk betrekking op een aantal kernelementen van de zelfreligie, maar die kern bevat weinig of geen aanwijzingen over hoe die religie kan worden beleefd. Hoe is men zichzelf en trouw aan het zelf? Hoe ontplooit men het zelf? Over de instrumentele elementen van de zelfreligie – hoe zichzelf zijn en zijn zelf ontplooiën? – bestaat geen consensus. Uitspraken die daar iets concretere aanwijzingen over bevatten, laden niet op deze factor. De zelfidentiteit verschijnt daarom als een algemene, abstracte waarde, die ruimte laat voor verschillende normatieve specificaties van hoe de zelfidentiteit kan worden verworven en ontplooid. De vertogen van de zelfonderscheiding en de emosturing reiken twee mogelijke specificaties aan. Zij kunnen worden beschouwd als onderling verschillende vormen of ethische specificaties van de zelfreligie. Het zijn opvattingen of vertogen waarin een bepaalde manier van zichzelf zijn iets verder wordt uitgewerkt. De factorschaal voor emosturing correleert 0.22 en de factorschaal voor zelfonderscheiding 0.20 met de schaal voor zelfidentiteit. Als de drie schalen niet als factorschalen maar als somschalen worden gemeten, liggen die correlaties hoger, respectievelijk op 0.32 en 0.27. Het zijn duidelijk verwante, maar verre van identieke houdingen. De twee meer concrete vormen van beleving – zelfonderscheiding en emosturing – hangen onderling slechts zwak samen. De correlatie tussen de factorschalen is 0.15, die tussen de somschalen 0.20.

Uit de mate van instemming met de verschillende vertogen blijkt dat de zelfreligie iedereen, via het streven naar zelfidentiteit, verenigt in hetzelfde geloof, maar dat er heel wat ruimte is voor verdeeldheid over de meer concrete invulling van dat geloof. Met de meeste uitspraken waarmee de emosturing wordt gemeten, stemt een meerderheid in (49 tot 73%) en is 10 tot 21% het uitdrukkelijk oneens. De uitzondering is de maatschappelijke implicatie of collectieve waardeverankering (Boltanski en Thévenot 1991): 'Mensen zijn inherent goed, als ze hun impulsen volgen is dat beter voor iedereen.' De kans dat men een dergelijke visie op de maatschappelijke orde huldigt, is groter als men belang hecht aan emosturing, maar de stelling zelf wordt slechts door 18% van de ondervraagden onderschreven, terwijl ze door 37% wordt verworpen. Met de uitspraken waarmee de zelfonderscheiding wordt gemeten, gaat, afhankelijk van de specifieke uitspraak, 30 à 68% van de ondervraagden akkoord. De meeste instemming krijgt 'Eén van de belangrijkste doelen in het leven is ervoor te zorgen dat men geen kopie wordt van iemand anders'. De minste instemming krijgt 'Men moet zoveel mogelijk vermijden te zijn zoals de meeste mensen'. Over het belang van onderscheiding bestaat in elk geval grote verdeeldheid binnen de ondervraagde bevolkingsgroep.

4 Zelfreligie en autonomiestreven

Om de betekenis van de drie schalen waarmee de zelfreligie wordt gemeten verder te exploreren, relateren we ze aan een aantal andere houdingen. We beginnen met twee houdingen die opvattingen over de relatie tussen individu en samenleving meten. Het is duidelijk dat de zelfreligie een bepaalde visie op het zelf en dus op het individu en de persoon weergeeft. Een vraag die meteen opkomt, is of die visie ook implicaties heeft voor de wijze waarop de relatie tussen individu en samenleving wordt gedacht. Opvattingen over dat verband spelen een belangrijke rol in de kritiek op de zelfreligie en het individualisme. Een aantal auteurs beschouwt het toenemende individualisme als een indicatie van een narcistische tendens, die maakt dat men nerveus op zoek gaat naar een gemythologiseerd zelf. Naarmate de collectieve bronnen van identiteit worden getrivialiseerd en ondermijnd, zou dit een verschraling van het zelf teweegbrengen (Bloom 1987; Lasch 1979). Anderen zien in de ontwikkeling van de zelfidentiteit daarentegen nieuwe mogelijkheden om te breken met een restrictieve traditie (Beck 1992; Giddens 1991). Naast deze cultuurpessimistische en optimistische visies vinden we een hele schakering aan alternatieve benaderingen. Zij combineren een bezorgdheid voor bepaalde gevolgen van de zelfreligie met het actief zoeken naar mogelijkheden om de individualistische uitdaging in een emancipatorische en solidaire richting te sturen (Birnbaum en Leca 1986; Elchardus 1994a: 194-215; Etzioni 1987; Lukes 1973; Taylor 1991; Renaut 1989).

De vaststelling, ook door onze analyse bevestigd, dat de zelfidentiteit op zich weinig richtsnoer biedt, doet een aantal auteurs vermoeden dat zij hoofdzakelijk een anti-institutionele en asociale invloed zal hebben. De zelfidentiteit of het expressieve individualisme, zoals Bellah een verwante houding noemt, laat de hedendaagse mens zonder woorden, zonder vertoog waarin een positief engagement in de wereld kan worden verwoord (Bellah e.a. 1985). Het vertoog van de zelfidentiteit reikt, volgens die redenering, weinig begrippen, maar ook geen gevoelens aan, die een positieve betekenis kunnen geven aan plicht, beperking en verbondenheid. Al die begrippen verwijzen hierbinnen naar beperkingen die het individu van zichzelf vervreemden. Dat zwengelt de vrees aan dat dit gedachtegoed afbreuk zal doen aan de mogelijkheid het maatschappelijke leven te regelen via respect voor regels, elementair fatsoen en de conventies die onvermijdelijk zijn in elke samenleving. Instellingen, zo wordt gevreesd, zullen hoofdzakelijk worden bekeken als vervelende beperkingen en niet als de middelen waarmee individuen rechten en handelingsmogelijkheden verwerven (Bellah e.a. 1985; Elchardus 1994a; en op een meer radicaal anti-individualistische toon: Bloom 1987 en Lasch 1979).

De specificatie van de zelfreligie in zelfidentiteit, emosturing en zelfonderscheiding, maakt het mogelijk die stelling op een genuanceerde wijze te toetsen.

Tabel 2: Regressieanalyse van autonomiestreven op de componenten van de zelfreligie (N=633).

<i>Onafhankelijke variabelen</i>	β	<i>Sign.</i>
Zelfidentiteit	0.08	0.04
Zelfonderscheiding	0.27	0.00
Emoturing	0.10	0.01

R=0.33; R²=0.11

Om een schaal voor autonomie te ontwerpen, bouwden we verder op de individualiseringsschaal van Gubbels en Fiselier (1991).⁷ De auteurs die stellen dat de zelfreligie tot een autonomiestreven met anti-institutionele trekjes leidt, hebben het bij het rechte eind (tabel 2). De multiële correlatie tussen de componenten van de zelfreligie en het autonomiestreven is 0.33. Dit wijst op een reëel verband, maar signaleert tevens dat zelfreligie en autonomiestreven zeker niet aan elkaar kunnen worden gelijkgesteld. Te oordelen naar de wijze waarop zij zich tot andere houdingen verhouden, hebben de verschillende componenten van de zelfreligie trouwens duidelijk een verschillende betekenis: zelfidentiteit houdt nauwelijks verband met het autonomiestreven, terwijl zelfonderscheiding er vrij sterk mee verbonden is.

5 Zelfreligie en utilitair individualisme

Om de band tussen de zelfreligie en de opvattingen over de verhouding individuen samenleving verder te exploreren, wordt ook de relatie tussen de zelfreligie en het utilitair individualisme onderzocht. Bellah en zijn medewerkers maakten in *Habits of the heart* (1985) een onderscheid tussen utilitair en expressief individualisme. Die twee begrippen werden geoperationaliseerd in Elchardus en Heyvaert (1990: 155-161). Het utilitaire individualisme is een houding die wijst op een wantrouwig mensbeeld en waarin drie opvattingen of waarden centraal staan: (1) het belang van het ongehinderd en individueel nastreven van het eigenbelang, (2) het belang van extern, materieel succes en (3) de idee dat iedereen uit eigenbelang handelt. In het expressieve individualisme staan (1) individuele autonomie, zelfbeschikking en vrijheid voorop, alsook (2) de idee dat het individu de belangrijkste bron van creativiteit en kracht is en zich als zodanig moet ontplooiën en (3) het belang van persoonlijke originaliteit en uniciteit.

De verwantschap tussen wat we toen, in navolging van Bellah, 'expressief individualisme' noemden en de zelfreligie is evident. De maten voor utilitair individualisme en expressief individualisme die in 1990 werden ontwikkeld, correleerden onderling heel sterk (0.4 als geen overlappende items werden gebruikt).

Daaruit werd, na verder onderzoek van de schalen, besloten dat de schaal voor expressief individualisme onvoldoende valide was (of die houding was nog onvoldoende uitgekristalliseerd om door een dergelijke schaal te worden opgepikt). Met de schaal voor utilitair individualisme werd verder gewerkt. Zij werd gebruikt in talrijke onderzoeken (Elchardus 1994b, 1994c, 1996; Elchardus en Derks 1995; Debusscher e.a. 1996; Elchardus, Kavadias en Siongers 1998; Elchardus, Huyse en Hooghe 2000). De grondigste analyse en interpretatie vindt men bij Derks (1999).⁸ We hebben de indruk dat we de idee van het expressieve individualisme nu veel beter hebben gemeten via het complex van houdingen dat we onder de noemer zelfreligie plaatsen.

Tussen de zelfreligie en het autonomiestreven aan de ene kant en het utilitair individualisme aan de andere bestaat een vrij sterk verband (multiële correlatie van 0.41). Die relatie is echter vrij complex (zie tabel 3).

Tabel 3: Regressieanalyse van utilitair individualisme op de componenten van de zelfreligie en het autonomiestreven (N=633).

<i>Onafhankelijke variabelen</i>	β	<i>Sign.</i>
Zelfidentiteit	-0.37	0.00
Zelfonderscheiding	0.17	0.00
Emoturing	-0.07	0.08
Autonomiestreven	0.16	0.00

R=0.41; R²=0.17

De zelfidentiteit heeft, na controle voor de andere componenten van de zelfreligie en het autonomiestreven, een vrij sterk negatief verband met het utilitair individualisme. Mensen die de nadruk leggen op de uniciteit van de persoon, op trouw aan en revelatie van het zelf, hebben de neiging het wantrouwige mensbeeld van het utilitair individualisme te verwerpen. Die houding geldt echter niet voor het geheel van de zelfreligie. De onderscheidingsdrang en het autonomiestreven (die onderling ook samenhangen) zijn positief verbonden met het utilitair individualisme. Ook bij deze analyse zien we dus duidelijk twee soorten zelfreligie. De eerste wordt gevat door de schaal voor zelfidentiteit. Zij houdt nauwelijks verband met het autonomiestreven en gaat gepaard met een vrij sterke verwerping van het utilitair individualisme. De tweede soort – de zelfonderscheiding – die nochtans duidelijk verbonden is met de zelfidentiteit, hangt sterk samen met het autonomiestreven en het utilitair individualisme. De opvattingen van Bellah e.a. (1985) over de relatie tussen utilitair en expressief individualisme zijn in elk geval ontoereikend om de complexiteit van hun onderlinge relatie te vatten. De zelfreligie kan zeker niet worden begrepen als een vorm van utilitair individualisme.

De opdeling van houdingen tussen utilitair en expressief of kwantitatief en kwalitatief individualisme doet zich binnen de zelfreligie voor. Deze laatste is vandaag zo hegemonaal geworden, dat ze intern differentieert in verschillende vormen.

6 Linkse en rechtse zelfreligies?

De zelfreligie heeft niet alleen verschillende specificaties, maar heeft ook voor verschillende mensen duidelijk verschillende betekenissen. De mate waarin de verschillende specificaties van de zelfreligie worden onderschreven, gaat gepaard met heel verschillende visies op de relatie tussen het individu en de samenleving. Van die laatste weten we dat zij een belangrijke rol spelen in de grote ideologische breuklijnen van onze samenleving, met name de ideologische en politieke keuzes voor links en rechts. De opkomst van de zelfreligie en de zelfidentiteit worden soms beschouwd als één element van een reeks ontwikkelingen die de links-rechtstegenstelling ondergraven en achterhalen of er alleszins een nieuwe invulling van aanhangig maken (Giddens 1998). Om die stelling te toetsen en tevens de betekenis van de zelfreligie te verduidelijken, brengen we de schalen in verband met de belangrijkste ideologische dimensies: de 'oude' sociaal-economische breuklijn en de 'nieuwe' sociaal-culturele breuklijn.

De eerste, de sociaal-economische breuklijn, meten we aan de hand van twee schalen. De eerste daarvan geeft de vertrouwde links-rechtsverdeling weer, de houding ten opzichte van gelijkheid en de bereidheid zelf bij te dragen tot de stelsels van solidariteit en sociale zekerheid. De tweede gaat na in welke mate men gelooft dat de voorzieningen van de sociale zekerheid en de welvaartsstaat worden misbruikt en de mensen lui en onverantwoordelijk maken. De nieuwe breuklijn vertoont verwantschap met wat ook wel eens *cultureel conservatisme* wordt genoemd (zie bijvoorbeeld Houtman 2000). Het is een metaschaal die steunt op schalen voor utilitair individualisme, een voorkeur voor harde repressie, gevoelens van politieke onmacht en etnocentrisme.⁹ Bij de universiteitsstudenten verhouden de sociaal-economische en de sociaal-culturele breuklijn zich consistent ($r=0.29$). Studenten die voorstander zijn van gelijkheid en bereid zelf bij te dragen aan de solidariteitsvoorzieningen, hebben ook een linkse positie op de nieuwe breuklijn. Zij verwerpen etnocentrisme, utilitair individualisme en harde repressie en voelen zich politiek minder machteloos (of cynisch). Dat verband geldt niet voor de gehele bevolking. Bij de laaggeschoolden is het omgekeerd. Gelijkeidstreven gaat bij die groep gepaard met een rechtse positie op de nieuwe breuklijn (Elchardus 1996; Elchardus en Pelleriaux 1998).

De zelfidentiteit gaat eerder gepaard met een linkse positie, zowel sociaal-economisch als sociaal-cultureel, terwijl de zelfonderscheiding eerder gepaard gaat met een rechtse positie. De mate van autonomiestreven blijkt volgens deze analyse geen rechtstreeks verband te houden met de links-rechtsverdeling. Dat geldt

Tabel 4: Regressieanalyse van de posities op de sociaal-economische en culturele breuklijnen op de componenten van de zelfreligie en het autonomiestreven (N=633).

<i>Afhankelijke variabelen</i>	<i>Onafhankelijke variabelen</i>				<i>R²</i>
	Zelf-identiteit	Zelfonderscheiding	Emotivering	Autonomiestreven	
Gelijkheidsstreven	0.22 **	-0.06 *	0.05	0.02	4.4%
Negatieve houding t.o.v. welvaartsstaat	-0.28 **	0.17 **	0.05	0.03	8.4%
Sociaal-cultureel rechtse positie	-0.21 **	0.10 *	0.05	0.07	4.4%

**p<0.001; * p<0.05

eveneens voor de mate waarin men belang hecht aan de emotivering. Het gebrek aan effecten van deze laatste schaal draagt bij tot het vermoeden, dat zij een gebrek aan validiteit heeft, zowel intern als extern. Het is natuurlijk mogelijk dat de maatschappelijke rol die emoties vandaag toebedeeld krijgen erg inhoudsloos is, waardoor men nagenoeg geen consistente effecten zou kunnen observeren. De gebruikte schaal heeft echter een te zwakke interne validiteit om dat besluit met zekerheid te trekken.

Het lijkt in elk geval verkeerd te stellen dat de opkomst van de zelfreligie de links-rechtsverdeling heeft achterhaald (Giddens 1998). De zelfreligie zelf valt wel uiteen in verschillende vormen waartussen het onderscheid ten dele via de links-rechtsverdeling kan worden begrepen. De verbanden tussen de zelfreligie en de posities op de breuklijnen zijn inhoudelijk duidelijk en consistent. Toch blijven die verbanden vrij zwak. Het lijkt wel alsof de zelfreligie de aandacht afleidt van de publieke zaak en de belangstelling meer naar de privé-sfeer en de persoonlijke relaties richt. Om die idee te toetsen, kijken we ten slotte naar het verband tussen zelfreligie en de betekenis die aan vriendschap wordt gegeven.

7 Zelfreligie en vriendschap

De schaal voor vriendschap die we gebruiken, meet in feite de mate waarin men aan particuliere, persoonlijke relaties zeer hoge verwachtingen vastknoopt op het vlak van duurzaamheid, zelfrevelatie, wederzijdse inzet, verbondenheid, trouw en vertrouwen.¹⁰

Het verband tussen de zelfreligie en de betekenis van vriendschap is sterker dan dat tussen zelfreligie en de ideologische plaatsing, maar het blijft zwakker dan de relatie met het utilitair individualisme. De analyse brengt een ander verschil tussen de vormen van zelfreligie aan het licht. Het zijn vooral de mensen die

Tabel 5: Regressieanalyse van opvatting over vriendschap, op de componenten van de zelfreligie en het autonomiestreven (N=633).

<i>Onafhankelijke variabelen</i>	<i>β</i>	<i>Sign.</i>
Zelfidentiteit	0.20	0.00
Zelfonderscheiding	0.01	0.72
Emosturing	0.21	0.00
Autonomiestreven	-0.04	0.90

$R=0.32$; $R^2=0.09$

belang hechten aan de zelfidentiteit en de emosturing die zeer hoge verwachtingen koesteren met betrekking tot persoonlijke relaties. De privé-sfeer van persoonlijke vriendschapsrelaties verschijnt als het emotioneel afgebakende territorium waarin de zelfidentiteit en de emosturing het gemakkelijkst en het best kunnen worden bereikt. De mensen die de zelfreligie beleven via de zelfonderscheiding, hebben blijkbaar minder behoefte aan een sfeer van intense, emotionele vriendschapsrelaties. Zij hebben als het ware meer publieke ijkpunten om hun zelfverwezenlijking en hun zelfontplooiing aan af te meten: het zich onderscheiden van en afzetten tegen datgene wat als 'de massa', 'het gewone' en 'de gemeenplaats' wordt beschouwd.

8 Besluit

Op basis van een kwalitatieve analyse van 472 essays en de antwoorden van 633 studenten op een vragenbatterij, onderscheiden we drie dimensies of betekenissen van de zelfreligie: zelfidentiteit, zelfonderscheiding en emosturing. Om de twee eerste te meten, konden we bevredigende schalen ontwikkelen. De schaal voor emosturing heeft een gebrekkige interne validiteit en brengt ook weinig interessante verbanden aan het licht. Wie belang hecht aan emosturing, heeft wel statistisch meer kans zeer hoge verwachtingen te stellen in vriendschapsrelaties en deze te benaderen als een setting van wederzijdse zelfrevelatie. Die vaststelling verleent toch wel wat externe validiteit aan de schaal, die daarom verdere aandacht en ontwikkelingswerk verdient. De twee andere schalen – voor zelfidentiteit en zelfonderscheiding – hebben een bevredigende mate van interne validiteit en brengen tevens een aantal interessante verbanden aan het licht. Zij maken duidelijk dat men binnen de zelfreligie twee onderling erg verschillende gevoeligheden dient te onderscheiden.

Het zelfonderscheidingvertoog hanteert duidelijke richtlijnen over hoe men zichzelf kan zijn en het zelf kan ontplooiën. Het (negatieve) referentiepunt is de massa en de gemeenplaats. Men is zichzelf door zich daar tegen af te zetten en

van te onderscheiden. Mensen die zich hebben ontdekt, die zichzelf zijn, zijn volgens dit geloof dan ook noodzakelijkerwijze origineel. We vinden dit geloof vrij goed beschreven in de reactie van kunstenaars tegen de democratisering van samenleving en cultuur, zoals gerapporteerd door John Carey (1992). Dit vertoog gaat gepaard met een sterk autonomiestreven. Het houdt positief verband met het utilitair individualisme en is geassocieerd met een rechtse positie op de sociaal-economische en de sociaal-culturele breuklijn. In het model van intermenselijke relaties dat het zelfonderscheidingsvertoog voor ogen heeft, is uiteraard meer plaats voor individueel autonomiestreven en voor de competitieve individualiteit van het utilitair individualisme, terwijl het minder ruimte biedt voor absorberen-persoonlijke relaties.

Het belang dat wordt gehecht aan de zelfidentiteit hangt daarentegen nauwelijks samen met het autonomiestreven. Het verhoudt zich bovendien negatief tot het utilitair individualisme en is verbonden met een linkse opstelling op sociaal-economisch en sociaal-cultureel vlak. De wijze waarop Taylor (1991) het individualisme en het waarachtigheidsstreven benadert, sluit ons inziens heel goed aan bij de houding die we hier als zelfidentiteit hebben gemeten. Zelfidentiteit draagt in zich het streven naar persoonlijke waarachtigheid, gecombineerd met een verzuchting naar gelijkheid, solidariteit, verdraagzaamheid en democratische relaties. Het model van intermenselijke relaties dat zo ontstaat, wordt gekenmerkt door openheid en verbondenheid. Het wordt blijkbaar ook op de samenleving geprojecteerd en leidt tot een solidaire, linkse opstelling die het utilitair individualisme afwijst.

Met andere woorden: er bestaat een groep aanhangers van het vertoog van de zelfidentiteit die enerzijds solidair willen zijn en het utilitaire, egoïstische individualisme verwerpen, maar anderzijds blijkbaar niet weten hoe zij die verschillende aspiraties kunnen verwezenlijken en verzoenen. Zij leven in feite met een soort heilsverwachting waarin de spanning tussen individuele zelfverwezenlijking en sociale gemeenschap wordt opgeheven of overstegen, maar hebben weinig ethische regels om dat doel concreet na te streven. Het ontbreekt het vertoog van de zelfidentiteit vooralsnog aan een ethiek die de geest van een nieuwe orde zou kunnen inspireren. Boeken als die van Taylor (1991) en Giddens (1991) moeten misschien vooral worden gelezen als theologische traktaten van de zelfreligie, waarin het onverzoenbare wordt verzoend, het onbegrijpelijke begripbaar en het mysterie aanvaardbaar wordt gemaakt, maar waarin geen aanzet wordt gegeven tot een transformerende ethiek.

Noten

1. Het gaat om een deel van de studenten die de cursus Sociologie volgen in de eerste kandidatuur aan de Vrije Universiteit Brussel, schooljaar 1998-1999. Het betreft studenten uit de volgende studierichtingen: Politieke en Sociale Wetenschappen, Eco-

nomie, Rechten, Communicatiewetenschappen, Psychologie en Pedagogie, Sociaal-culturele Agogiek, Moraalwetenschappen, Filosofie en Criminologie.

2. Uiteraard zal het de bedoeling zijn in een volgende onderzoeksstap na te gaan in hoeverre de bevindingen van dit onderzoek bij universiteitsstudenten veralgemeenbaar zijn naar de hele populatie toe.

3. De analyse gebeurde door S. Lauwers. Voor de analyse werd gebruikgemaakt van de Atlas.ti-software voor kwalitatieve analyse. De interpretatie was het werk van de twee auteurs van dit artikel en werd een eerste keer, gedeeltelijk, gerapporteerd in Elchardus (1999).

4. Die interpretatie heeft ons geleid in een eerste publicatie van de resultaten van de kwalitatieve vertooganalyse (Elchardus 1999).

5. Het gaat wederom om een deel van de studenten die de cursus sociologie volgen in de eerste kandidatuur aan de Vrije Universiteit Brussel, maar nu betreft het de generatie die zich in 1999-2000 voor de eerste kandidatuur inschreef.

6. Deze bevraging vond plaats in de eerste maand van een nieuw academiëjaar, terwijl de voorgaande essay-bevraging pas na enkele academiëmaanden plaatsvond: dit verklaart het toch grote verschil in respons.

7. De door ons gebruikte schaal bestaat uit acht items. Een principale componentenanalyse levert slechts één component met een eigenwaarde groter dan één op (2.9), die 36% van de variantie verklaart. De vier hoogst ladende items zijn: 'Ik wil kunnen doen en laten wat ik zelf wil' (0.72), 'Ik wil zelf uitmaken wat mag en niet mag' (0.70), 'Ik wil niet aan regels gebonden zijn' (0.61) en 'Jezelf kunnen zijn betekent: kunnen doen en laten wat je zelf wil' (0.61). De betrouwbaarheid van de somschaal bedraagt 0.75 (Cronbachs alfa).

8. De schaal werd ook gebruikt in de verkiezingsonderzoeken van het Interuniversitair Steunpunt voor Politiek Opinieonderzoek (ISPO) en in de surveys waarmee de Vlaamse Gemeenschap de culturele ontwikkelingen volgt (APS-surveys).

9. De schalen zoals ze hier werden gebruikt, staan beschreven in Elchardus (1999). De vier schalen hebben, bij de hier onderzochte bevolking, slechts één gemeenschappelijke component met een eigenwaarde groter dan één (2.1) en die verklaart 51% van de gemeenschappelijke variantie.

10. De schaal bestaat uit vijf items en een principale componentenanalyse levert slechts één component met een eigenwaarde groter dan één op (2.2). Deze verklaart 44% van de variantie. De drie hoogst ladende items zijn: 'Bij mijn beste vriend(in) kan ik altijd terecht, ook als het eventjes minder gaat' (0.67), 'Tegen je beste vriend of vriendin kan je alles vertellen' (0.72) en 'Ik kan ontzettend goed met mijn beste vriend(in) praten' (0.69). De betrouwbaarheid van de somschaal bedraagt 0.63 (Cronbachs alfa).

Geraadpleegde literatuur

- Agnew, J.C. (1986) *Wolds apart: The market and the theatre in Anglo-American thought 1550-1750*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bellah, R. e.a. (1985) *Habits of the heart: Individualism and commitment in American life*. Berkeley: University of California.
- Birnbaum, P. en J. Leca (red.) (1986) *Sur l'individualisme*. Paris: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- Beck, U. (1992) *Risk society: Towards a new modernity*. Londen: Sage.

- Bloom, A. (1987) *The closing of the American mind*. New York: Simon and Schuster.
- Boltanski, L. en L. Thévenot (1991) *De la justification: Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Carey, J. (1992) *The intellectuals and the masses: Pride and prejudice among the literary intelligentsia, 1880-1939*. Londen: Faber and Faber.
- Debusscher, M. e.a. (1996) *De generatie van '95: Houdingen en politieke voorkeur van de VUB-studenten in de humane wetenschappen, 1987-1995*. Brussel: VUB-dienst uitgaven.
- Derks, A. (1999) *Individualisme tussen burgerlijke ideologie en maatschappelijk ressentiment: Een cultuursociologische vertooganalyse aan de hand van survey-data*. Doctoraal proefschrift. Brussel: VUB-Vakgroep Sociologie.
- Durkheim, E. (1968) *Les formes élémentaires de la vie religieuse: Le système totemique en Australie*. Paris: PUF.
- Durkheim, E. (1970) L'individualisme et les intellectuels. In: *La science sociale et l'action*. Paris: PUF, p. 261-278.
- Elchardus, M. (1994a) *Op de ruïnes van de waarheid: Lezingen over tijd, politiek en cultuur*. Leuven: Kritak.
- Elchardus, M. (1994b) Gekaapte deugden: Over de nieuwe politieke breuklijn en de zin van limieten. *Samenleving en Politiek* 1: 20-27.
- Elchardus, M. (1994c) Verschillende werelden: Over de ontdebelling van links en rechts. *Samenleving en Politiek* 1: 5-17.
- Elchardus, M., (1996) Class, cultural re-alignment, and the rise of the populist right. In: A. Erskine, M. Elchardus, S. Herkommer en J. Ryan (red.) *Changing Europe: Some aspects of identity, conflict and social justice*. Avebury: Aldershot, p. 41-63.
- Elchardus, M. (1999) (red.) *Zonder maskers: Een actueel portret van jongeren en hun leraren*. Gent: Globe.
- Elchardus, M. en P. Heyvaert (1990) *Soepel, flexibel en ongebonden: Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB-Press.
- Elchardus, M. en A. Derks (1996) Culture conflict and its consequences for the legitimization crisis. *Res Publica* 38: 237-253.
- Elchardus, M., D. Kavadias en J. Siongers (1998) *Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren?* Brussel: VUB-Vakgroep sociologie, Onderzoeksgroep TOR.
- Elchardus, M. en K. Pelleriaux (1998) De polis verdeeld: Hoe de kiezers links en rechts herdefiniëren. In: Swyngedouw, M. e.a. (red.) *De (on)redelijke kiezer: Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: Acco, p. 183-210.
- Elchardus, M., L. Huyse en M. Hooghe (2000) *Tussen burger en overheid: Een sociologische, politiek-wetenschappelijke en juridisch-wetenschappelijke studie van het middenveld en de democratische politieke structuur*. Brussel: VUB-Vakgroep Sociologie, KUL-Departement Sociologie.
- Etzioni, A. (1987) The responsive community (I & we). *The American Sociologist* 18: 273-286.
- Gubbels, B. en A.A.M. Fiselier (1991) Individualisering en bereidheid om hulp te geven. *Sociologische Gids* 38: 324-342.
- Giddens, A. (1991) *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1998) *The third way: The renewal of social democracy*. Cambridge: Polity Press.

- Houtman, D. (2000) *Een blinde vlek voor cultuur: Sociologen over cultureel conservatisme, klassen en moderniteit*. Assen: Van Gorcum.
- Lasch, C. (1979) *The culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations*. New York: Norton.
- Lukes, S. (1973) *Individualism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Nolan, J.L. (1998) *The therapeutic state: Justifying government at century's end*. New York: University Press.
- Renaut, A. (1989) *L'ère de l'individu*. Paris: Gallimard.
- Rogers, C. (1961) *On becoming a person*. Boston: Houghton Mifflin.
- Taylor, C. (1991) *The ethics of authenticity*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press.
- Trilling, L. (1974) *Sincerity and authenticity*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Weber, M. (1956) *The sociology of religion*. New York: The Free Press.